

स्वच्छता जनजागृतीमध्ये समाज माध्यमांची भूमिका

डॉ. गोपाल गंगर्डे

सहाय्यक प्राध्यापक

समाजशास्त्र विभाग

विवेकानंद कला, स. द. वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, छ. संभाजीनगर.

Abstract

समाज माध्यमे हे एकाच वेळी मोठ्या प्रमाणात लोकांशी प्रभावीपणे संवाद साधण्याचे महत्वाचे साधन आहे. समाज माध्यमांचा उद्देश केवळ वर्तमान घडामोडींबद्दल लोकांना माहिती देणे हा नाही तर समाजात प्रचलित असलेल्या विविध समस्यांबद्दल जागरूक करणे हा देखील आहे. वर्तमान काळात व्हाटसअप, ट्विटर, फेसबुक, ईमेल, रेडीओ, दूरदर्शन अशा समाज माध्यमे तसेच प्रसार माध्यमांचा समाजावर मोठा प्रभाव आहे. समाज माध्यमांमुळे संदेशांचा सहज प्रसार करणे तसेच समुदायामध्ये चर्चा घडवून आणणे सुलभ झाले आहे. स्वच्छते सारख्या सामाजिक आणि पर्यावरणीय समस्येविषयी जागरूकता घडवून आणण्यासाठी समाज माध्यमांचा उपयोग केल्यास त्या समस्येचे निराकरण लवकर शक्य होते. जगभरात समाज माध्यमांचा विविध कारणांसाठी उपयोग करण्यात आलेला आहे. भारतातही लोकमाध्यमे, समाज माध्यमे तसेच प्रसारमाध्यमांचा उपयोग करून भारतातील अस्वच्छतेच्या समस्येचे निराकरण शक्य आहे.

Keywords-

समाज माध्यम, मिडीया, स्वच्छ भारत अभियान

प्रस्तावना:-

स्वच्छ पर्यावरण ही सर्व सजीवांची मुलभूत गरज आहे त्यामुळेच स्वच्छ पर्यावरणाचा प्रश्न जागतिक पातळीवर महत्वाचा बनला आहे. वैयक्तिक आरोग्य आणि स्वच्छता हे मुख्यत्वे स्वच्छ पर्यावरणावर अवलंबून असते आणि स्वच्छ पर्यावरण हे पिण्याच्या पाण्याची पुरेशी उपलब्धता आणि योग्य स्वच्छता यावर अवलंबून असते. असुरक्षित पिण्याच्या पाण्याचा वापर, मानवी मलमूत्राची अयोग्य विल्हेवाट, उच्च बालमृत्यू दर हे मुख्यतः निकृष्ट स्वच्छतेचे परिणाम आहेत. भारतात स्वच्छता विषयक पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे. स्वच्छता विषयक वस्तू, साधने, शौचालये, स्वच्छता विषयक उत्पादने आणि आवश्यक वस्तूंचा तुटवडा आहे. भारतातील स्वच्छतेबाबतची सर्वात गंभीर समस्या म्हणजे शौचालयात वापरण्यासाठी मुबलक

प्रमाणात पाणी उपलब्ध नाही. ज्या ठिकाणी पिण्यासाठीच मोठ्या कष्टाने पाणी मिळवले जाते त्या ठिकाणी शौचालयासाठी पाणी कसे मिळणार? त्यामुळे भारतातील स्वच्छता चळवळीला यश मिळत नाही.

भारतात लोकांना स्वच्छतेचे महत्त्व पटविण्यासाठी व लोकांमध्ये जाणीव जागृती होण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात स्वच्छतेसाठी गावपातळीवर मोठ्या बक्षीस योजना राबविल्या जातात. भारतातील लोकांना स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी समाज माध्यमांचा वापर केल्यास स्वच्छता ही एक चळवळ बनू शकते. केवळ पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धतेमुळे स्वच्छतेमध्ये कोणतेही महत्त्वपूर्ण बदल होणार नाहीत, कारण स्वच्छतेच्या सवयी लोकांना त्यांच्या संस्कृती, श्रद्धा आणि मानसिक वृत्तीतून वारशाने मिळतात.¹ लोकांमध्ये मूलभूत सामाजिक आणि वर्तणूकीत बदल होणे ही काळाची गरज आहे. भारताला हागणदारीमुक्त करण्याच्या उद्देशाने स्वच्छ भारत मिशन कार्यक्रमाचा शुभारंभ झाला. मात्र लोकांच्या मनात स्वच्छतेविषयी जाणीव जागृती नसल्यामुळे या कार्यक्रमाला पाहिजे तसे यश प्राप्त होऊ शकले नाही. स्वच्छता विषयक जागृकता म्हणजे 'सामाजिक समूह किंवा व्यक्तीला स्वच्छता आणि त्याच्याशी संबंधित समस्यांबद्दल मूलभूत ज्ञान देऊन विविध अनुभव मिळविण्यास मदत करणे होय'. स्वच्छता विषयक शिक्षणामुळे समाज मनात स्वच्छतेबद्दल जागरूकता निर्माण होऊ शकते आणि समाज तसेच व्यक्तीवर्तन बदलले जाऊ शकते. भारत सरकारने स्वच्छतेबाबत सुरु केलेल्या धोरणांबद्दल योग्य जाणीव जागृती करायची असेल तर प्रसार माध्यमेच ते काम अधिक जोखपणे करू शकतात. त्यामुळेच स्वच्छता विषयक जाणीव जागृतीमध्ये समाज माध्यमांची काय भूमिका असू शकते याची मांडणी करण्याच्या उद्देशाने सदर संशोधन हाती घेण्यात आले आहे.

संशोधनाचे उद्देश-

१. जागतिक स्तरावरील स्वच्छता विषयक स्थितीचा आढावा घेणे.
२. भारतातील स्वच्छतेबाबत स्थितीचे विश्लेषण करणे.
३. स्वच्छता विषयक जाणीव जागृतीमध्ये प्रसार माध्यमांची भूमिका विशद करणे.

संशोधन पध्दती-

सदर संशोधन हे पूर्णपणे दुय्यम तथ्यांवर आधारित आहे. माहितीच्या संकलनासाठी संदर्भग्रंथ, शोध निबंध, संशोधन अहवाल, शासकीय आकडेवारी, इंटरनेट सारख्या साधनांचा स्रोत म्हणून वापर केलेला आहे. प्राप्त माहितीचे वर्णनात्मक पध्दतीने मांडणी करण्यात आलेली आहे.

स्वच्छता विषयक समस्या जागतिक आढावा-

अस्वच्छतेचा व्यक्ती, समुदाय आणि राष्ट्रांच्या आर्थिक स्थितीवर परिणाम होतो. जगभरात ग्रामीण भागातील 2.5 अब्जाहून अधिक लोकांकडे स्वच्छतेच्या योग्य सुविधा नाहीत आणि एक अब्जाहून अधिक लोक योग्य शौचालयाच्या अभावामुळे उघड्यावर शौच करतात.² सर्वांसाठी स्वच्छता करण्यासाठी आणि लोकांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी आणि त्यांचे जीवन वाचवण्यासाठी पुरेशा शौचालयांच्या गरजेबद्दल जनजागृती करण्यासाठी, संयुक्त राष्ट्रांनी 19 नोव्हेंबरला जागतिक शौचालय दिन म्हणून 2013 मध्येच अधिकृतपणे मान्यता दिली.³ संयुक्त राष्ट्रांचे मत आहे की खुल्या जागेत शौच करणे हे सार्वजनिक आरोग्यासाठी अत्यंत हानीकारक आहे. उघड्यावर शौच केल्यामुळे जलस्रोत प्रदूषित होतात व संसर्गजन्य आजार होऊन लहान मुलांचा बळी जात आहे. त्यामुळे शौचालयांची निर्मिती करून आपण दरवर्षी 2 लाखांपेक्षा अधिक मुलांना वाचवू शकतो असे संयुक्त राष्ट्रांची आकडेवारी सांगते.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO)⁴ आकडेवारीनुसार 2020 मध्ये जागतिक लोकसंख्येच्या 54% लोकांनी (4.2 अब्ज लोक) सुरक्षितपणे स्वच्छता सेवा वापरल्या होत्या. जगातील 1.7 अब्जाहून अधिक लोकांकडे अजूनही मूलभूत स्वच्छतेच्या सुविधा जसे की खाजगी शौचालये किंवा शौचालये नाहीत. यापैकी 494 दशलक्ष लोक अजूनही उघड्यावर शौच करतात. 2020 मध्ये जागतिक स्तरावर घरगुती सांडपाण्यापैकी 45% सांडपाणी कोणतीही सुरक्षित प्रक्रिया न करता भूजल स्रोतात सोडण्यात आले होते. जगातील जवळपास 10% लोक सांडपाण्यावर उगवलेले अन्नधान्य खातात. ज्यामुळे लोकांना कॉलरा, आमांश, टायफॉइड, आतड्यांसंबंधी जंत संक्रमण, अतिसार आणि

पोलिओ यासारख्या गंभीर रोगांचा सामना करावा लागतो आहे.

अस्वच्छ अन्न व पाणी सेवन केल्याने लोकांना आजारपणाला सामोरे जावे लागते मात्र स्वच्छतेसंबंधी जाणीव जागृती केल्याने निश्चित लोकांच्या आरोग्यावर चांगले परिणाम जाणवतात. बांग्लादेशात सरकार व युनिसेफच्या माध्यमातून 'स्वच्छता, स्वच्छता शिक्षण आणि पाणी पुरवठा कार्यक्रम' पाच वर्षांपर्यंत राबविण्यात आला. बांग्लादेशातील ग्रामीण भागातील लोकांना रेडीओ व दूरदर्शनच्या या सारख्या प्रसार माध्यमातून हात धुणे, स्वच्छतेच्या सवयी व सुरक्षित पिण्याच्या पाण्यासंबंधी जाणीव जागृती केली गेली. या मोहिमेनंतर लोकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात स्वच्छतेविषयी जाणीव जागृती निर्माण झाल्याचे निदर्शनास आले होते.⁵ जागतिक पातळीवर वेळोवेळी समाज माध्यमांद्वारे एखादा विषय लोकांपर्यंत घेऊन जाण्याचे प्रयत्न झालेले आहेत. प्रसार माध्यमांच्याद्वारे समस्यांबद्दल लोकांना सतर्क करून त्याविरोधी कृती करण्यासाठी संघटित केले जाऊ शकते. लोकांमध्ये विविध माध्यमातून जाणीव जागृती केली जाऊ शकते. सार्वजनिक कार्यक्रम, कार्यशाळा, प्रदर्शने, प्रात्यक्षिके, रेडिओ आणि टीव्ही, प्रिंट मिडीया आणि इंटरनेट यारख्या प्रसार माध्यमांचा जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी व स्वच्छतेविषयी जागरूकता वाढवणाऱ्यासाठी उपयोग केला जाऊ शकतो हे सिध्द झालेले आहे.

भारतातील स्वच्छता विषयक स्थिती:-

भारताच्या दृष्टीकोनातून अस्वच्छतेची सर्वात मोठी समस्या म्हणजे उघड्यावर शौचास जाणेही होय. उघड्यावर शौचामुळे कुटुंबाच्या आरोग्यावर परिणाम होतात शिवाय कुटुंब दारिद्र्य व वंचिततेच्या दुष्ट चक्रात अडकते. भारतात आजही अर्ध्याहून अधिक लोकसंख्या रेल्वे ट्रॅक, नद्यांचा किनारा तसेच मोकळ्या ठिकाणी शौचास जातात. असा अंदाज आहे की भारतात एकूण विष्ठेपैकी 78% विष्ठा सुरक्षित प्रक्रिया न करता भूजल स्रोतात मिश्रीत होते. पुरेशी स्वच्छता आणि सुरक्षित पाण्याच्या अभावामुळे अतिसारासारखे आजार उद्भवतात दरवर्षी 10 दशलक्ष लोकांना या गंभीर आजाराचा सामना करावा लागतो. दिल्लीतील मलनिस्सारण कामगारांच्या कामाच्या परिस्थितीच्या सर्वेक्षणात असे दिसून आले आहे की त्यांच्यापैकी बहुतेकांना जुनाट आजार, श्वसन समस्या, त्वचा विकार, ऍलर्जी, डोकेदुखी आणि डोळ्यांच्या संसर्गामुळे त्रास होतो. भारतातील बहुतांश शहरांमध्ये असुरक्षित

पिण्याच्या पाण्याची नोंद झाली आहे. विशाखापट्टणममधील नगरपालिकेचे पाणी खूप जास्त क्लोरीन आणि फार्मास्युटिकल्सने दूषित होते ज्यामुळे डोकेदुखी, अल्पकालीन स्मरणशक्ती कमी होणे आणि लक्ष कमी होणे अशा समस्यांना लोकांना सामोरे जावे लागले आहे.⁶ अस्वच्छतेचे असे गंभीर परिणाम लक्षात घेता शासनाने स्वच्छतेसंबंधी मोठ्या प्रमाणात काम सुरु केले असून स्वच्छ भारत मिशनच्या माध्यमातून भारताला हागणदारी मुक्त करण्याचा निर्धार शासनाने घेतला आहे. त्या अभियानाचा भाग म्हणून 2014 आणि 2019 दरम्यान, भारत सरकारने संपूर्ण भारतात सुमारे 110 दशलक्ष शौचालये बांधल्याचा दावा केला आहे, ज्यामुळे मूलभूत स्वच्छतेची व्याप्ती ऑक्टोबर 2014 मध्ये 38.7% वरून 2019 मध्ये 93.3% पर्यंत वाढली आहे. 2014 आणि 2020 दरम्यान, भारत सरकारने 99% पेक्षा जास्त लोकसंख्येसाठी घरगुती शौचालये उपलब्ध करून दिली आहेत.⁷ मात्र स्वच्छतेसंबंधी जाणीव जागृतीच्या अभावामुळे भारतातील स्वच्छता मोहिमेला म्हणावे तसे यश प्राप्त होत नसून त्यासाठी प्रसार माध्यमांचा आधार घेतल्यास ही चळवळ अधिक गतिमान करता येऊ शकते.

स्वच्छता जागृतीमध्ये समाज माध्यमांची भूमिका-

भारतासारख्या विकसनशील देशात, स्वच्छतेच्या बाबतीत ग्रामीण जनतेच्या मनोवृत्तीत बदल घडवून आणण्यासाठी समाज माध्यमे सक्रिय भूमिका बजावू शकतात. ग्रामीण भागातील लोकांना मानवी जीवनातील स्वच्छतेचे महत्त्व पटविण्यासाठी सत्ताधार्यांनी समाज माध्यमांचा तसेच लोकमाध्यमांचा प्रभावीपणे वापर केला आहे. ग्रामीण पातळीवर लोकांच्या जीवनात लोकमाध्यमांची भूमिका खूप महत्त्वाची असते. आधुनिक काळातील सोशल मीडिया ग्रामीण लोकांना अजूनही परका वाटतो. त्याऐवजी लोकमाध्यमे त्यात प्रामुख्याने लोकगीते, लोकनृत्य, लोकनाट्य आणि इतर लोकप्रदर्शन कलांचा समावेश होतो. समस्या समजून घेण्यासाठी तिला ग्रामीण लोकांच्या दृष्टीकोनातून सांगणे आवश्यक असते. ग्रामीण भागात स्वच्छतेचे महत्त्व पटविण्यासाठी या लोककलांचा वापर करणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर आधुनिक काळातील माहिती तंत्रज्ञान आणि मोबाईलचा वापर स्वच्छतेचा संदेश प्रसारित करण्यास आणि स्वच्छताविषयक ज्ञान सामायिक करण्यात उपयोगी ठरू शकतो. भारतात मागील काही वर्षांत स्वच्छताविषयक जागरूकता करण्यासाठी समाज माध्यमांचा अधिक वापर करून घेतला आहे. स्वच्छतेच्या

प्रचारामध्ये रेडिओ जाहिराती, छापील पत्रके, भिंती रंगवणे, वृत्तपत्रे इत्यादींचा समावेश होतो. याशिवाय स्वच्छता उपक्रमांमध्ये लोकांना सहभागी करून घेऊन त्यांना प्रोत्साहन दिले जाते. सामुदायिक उपक्रम, सोशल मॅपिंग, गटचर्चा इत्यादींचा त्यात समावेश होतो. उघड्यावर शौच करणे थांबवण्यासाठी संस्थात्मक पातळीवर प्रोत्साहन म्हणून काही आर्थिक पुरस्कार देखील जाहीर केलेले आहेत. स्वच्छता माहिमेत प्रसारमाध्यमांच्या वाढत्या वापरामुळे मानवी क्रिया प्रक्रियांचा पर्यावरण तसेच मानवाच्या आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामांबद्दल मानवी समाज अधिक जागरूक होत आहे. थोडक्यात पर्यावरणाच्या समस्यांबद्दल लोकांना जागरूक करण्यात तसेच वैयक्तिक जीवनात स्वच्छतेला प्रोत्साहन देण्यामध्ये समाज माध्यमे मोठी भूमिका वठवित आहेत. भारतातील स्वच्छता मोहित यशस्वी करण्यासाठी सोशल मीडियाच्या माध्यमातून स्वच्छताविषयक जागरूकता वाढवली पाहिजे तसेच ग्रामीण लोकांमध्ये प्रचलित असणारे लोकमाध्यमे तसेच आधुनिक प्रसार माध्यमे यांची सांगड घालून स्वच्छता विषयक उपक्रमांचे पद्धतशीर नियोजन करणे, स्वच्छते विषयी लोकांना जागरूक करणे आणि उपक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

सारांश-

भारतात स्वच्छता विषयक पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे. असुरक्षित पिण्याच्या पाण्याचा वापर, मानवी मलमूत्राची अयोग्य विल्हेवाट याचा मानवी जीवनावर मोठा दुष्परिणाम झालेला आहे. भारतातील लोकांना स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी समाज माध्यमांचा वापर केल्यास स्वच्छता ही एक चळवळ बनू शकते. केवळ पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धतेमुळे स्वच्छतेमध्ये कोणतेही महत्त्वपूर्ण बदल होणार नाहीत तर लोकांना स्वच्छतेची सवय लागली पाहिजे. समाज माध्यमातून, लोकमाध्यमातून स्वच्छतेचे महत्त्व लोकांना पटवून दिल्यास व स्वच्छतेविषयी जाणीव जागृती केल्यास भारतातील अस्वच्छतेच्या समस्येचे निराकरण शक्य आहे.

संदर्भ सूची-

1. Indu Balaand Shashi Kumar (2019). 'Sanitation Awareness Through Social Media: With Special Reference to Swachh Bharat Abhiyan', International Journal of Innovative Social Science & Humanities Research, Vol (6), No.1 Jan-March, 2019

२. Indu Balaand Shashi Kumar (2019). 'Sanitation Awareness Through Social Media: With Special Reference to Swachh Bharat Abhiyan', International Journal of Innovative Social Science & Humanities Research, Vol (6), No.1 Jan-March, 2019
३. World Toilet Day- 2022, <https://www.who.int/mongolia/news/detail/19-11-2022-world-toilet-day---2022>
४. Sanitation- Key Fact retrieved from- <https://www.who.int/news-room/factsheets/detail/sanitation>
५. Mahfuza Islam and Others. (2021). 'Effectiveness of Mass Media Campaigns to Improve Handwashing-Related Behavior, Knowledge, and Practices in Rural Bangladesh' Am J Trop Med Hyg. 2021 Apr; 104(4): 1546–1553, Published online 2021 Jan 18. doi: 10.4269/ajtmh.20-1154
६. Water supply and sanitation in India https://en.wikipedia.org/wiki/Water_supply_and_sanitation_in_India
७. Water supply and sanitation in India https://en.wikipedia.org/wiki/Water_supply_and_sanitation_in_India